

KLASİK ONTOLOJİNİN ÖTESİNDE: AKTÖR-AĞ TEORİSİ'NİN ONTOLOJİK MÜDAHALESİ

Nazan YEŞİLKAYA*

ÖZ

Bu makale, klasik ontolojinin özcü ve ikili yapılar üzerine kurulu varlık tasarımının sosyal bilimlerdeki açıklayıcılığını büyük ölçüde yitirdiğini ileri sürerek, Aktör-Ağ Teorisi'ni (AAT) yalnızca yöntemsel bir strateji değil aynı zamanda radikal bir ontolojik müdahale olarak ele almaktadır. Kuramsal çözümlemeye dayanan bu çalışma, AAT'nin literatürde çoğunlukla yöntem düzeyinde ele alınmasının teorisinin ilişkisel ve süreç temelli ontolojik katkılarını görünmez kıldığına dikkat çekmekte ve bu kuramsal boşluğu gidermeyi amaçlamaktadır. AAT'nin ontolojik simetri, ilişkisel ağlar ve süreçsellik gibi temel kavramları doğrultusunda, varlık sabit özlerden ziyade sürekli yeniden inşa edilen etki ilişkileri ağı olarak kavranmaktadır.

Makale AAT'yi klasik ontoloji, eleştirel realizm, nesne yönelimli ontoloji ve feminist epistemolojiyle karşılaştırmalı biçimde değerlendirerek söz konusu yaklaşımların ontolojik varsayımlarını, açıklık alanlarını ve sınırlılıklarını görünür kılmaktadır. İnsan ile insan olmayan aktörler arasındaki etkileşimi merkeze alan AAT'nin, ontolojik çoğulluk ve dağıtılmış faillik/öznellik anlayışıyla çağdaş ontoloji tartışmalarına özgün bir katkı sunduğu savunulmaktadır. Bu yönüyle çalışma, klasik ontolojik sorulara yeni bir perspektiften yaklaşmayı önerirken sosyal bilimlerle felsefe arasındaki kuramsal geçişkenliğe katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Ontoloji, Aktör-Ağ Teorisi, Ontolojik Simetri, Nesne Yönelimli Ontoloji, Feminist Epistemoloji, Modernlik Eleştirisi.

BEYOND CLASSICAL ONTOLOGY: THE ONTOLOGICAL INTERVENTION OF ACTOR-NETWORK THEORY

ABSTRACT

This article argues that the explanatory power of classical ontology based on essentialist and dualistic structures has significantly diminished in the social sciences and approaches Actor-Network Theory (ANT) not merely as a methodological strategy but as a radical ontological intervention. Based on theoretical analysis, this study emphasises that ANT's frequent treatment in the literature at the methodological level often obscures its relational and process-oriented ontological contributions, aiming to address this theoretical gap. Drawing on ANT's core concepts, such as ontological symmetry, relational networks and processuality, the article demonstrates that ANT conceives of being not as a fixed essence but as a constantly reconstructed network of affective relations.

The article evaluates ANT in comparison with classical ontology, critical realism, object-oriented ontology, and feminist epistemology, making visible the ontological assumptions, scopes and limitations of these approaches. Focusing on the interaction between human and non-human actors, it argues that ANT offers a unique contribution to contemporary ontological debates through its emphasis on ontological multiplicity and distributed subjectivity. In this respect, the study seeks to approach classical ontological questions from a new perspective and contribute to the theoretical permeability between philosophy and the social sciences.

Keywords: History of Philosophy, Ontology, Actor-Network Theory, Ontological Symmetry, Object-Oriented Ontology, Feminist Epistemology, Critique of Modernity.

* Dr. Öğretim Üyesi. Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi ABD, E-posta: nyesilkaya@sirnak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9628-3492, Şırnak/TÜRKİYE
Makalenin geliş tarihi: 26.06.2025
Makalenin kabul tarihi: 24.08.2025
Submission Date: 26 June 2025
Approval Date: 24 August 2025

*"Hiçbir şey başka bir şeye indirgenemez, hiçbir şey başka bir
şeyden çıkarılamaz, her şey başka her şeyle ittifak halinde olabilir."
Latour (1988, 163).*

Giriş

Aristoteles'ten bu yana metafiziğin merkezinde yer alan ontoloji özellikle modern felsefede Kartezyen düalizm, Kant'ın transandantal idealizmi ve Hegel'in diyalektik bütünlük anlayışı gibi güçlü sistematik yaklaşımlar üzerinden şekillenmiştir. Bu çerçevede varlık genellikle özne merkezli, sabit ve evrensel kategorilerle tanımlanmıştır. İnsan ise hakikat ve bilgi üretiminin merkezine yerleştirilirken doğa, teknoloji ve nesnellik bu öznel merkezin karşısında konumlandırılmıştır. Aristoteles'ten Heidegger'e uzanan bu felsefi geleneğe göre ontoloji varlığın anlamını, kategorilerini ve varoluş biçimlerini analiz eder. Böylelikle geleneksel ontolojik yaklaşımlar ekseriyetle insanı merkeze alan bir perspektifle şekillendirilmiş olup doğa ile insan arasındaki ayrımları belirginleştirerek varlıkları statik ve bağımsız nesneler olarak tasvir etmektedir.

152

Ancak modern toplumların teknoloji ve doğanın karşılıklı etkileşimleri sonucunda dönüşen yapıları, bu geleneksel anlayışın sınırlarını zorlamaktadır. Binlerce yıllık felsefi birikimden beslenmiş olan yerleşik ontolojik yaklaşımda var olan yetersizlikler, Aktör-Ağ Teorisi'nin (AAT) ortaya çıkmasının arka planını oluşturmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem postyapısalcı düşünce hem de bilim ve teknoloji çalışmaları (STS) alanındaki gelişmelerle birlikte bu özcü ve dikotomik yaklaşımlara yönelik ciddi eleştiriler gündeme gelmiştir. Özellikle Gilles Deleuze, Michel Foucault ve Donna Haraway gibi düşünürlerin etkisiyle sabit özlerin yerini ilişkisel, çoğul ve ağsal varlık tasavvurları almaya başlamıştır. Bu teorik dönüşüm içinde Bruno Latour, Michel Callon ve John Law tarafından geliştirilen AAT yalnızca sosyal bilimlerde değil aynı zamanda çağdaş ontoloji tartışmalarında da yankı uyandıran radikal bir perspektif sunmaktadır. Nitekim Latour'un aktör-ağ teorisinin inşacı-realist vizyonu hem bilim çalışmaları hem de felsefe alanında uzun süredir tartışma konusu olan pek çok sorunun aşılmasına yönelik dikkat çekici çözüm olanakları sunmaktadır.¹

¹ Metin Demir, "Laboratuar Yaşamının Antropolojisi: Bruno Latour'un Bilim İncelemeleri ve Metafizik Sonuçları," *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 36, 2014, 192.

Bu bağlamda AAT'nin temel varsayımı, varlığı yalnızca insana özgü bilinç ya da niyetle açıklamanın yetersizliğidir. Söz konusu teoriye göre insanlar, nesneler, teknolojiler, belgeler, söylemler ve organizmalar ontolojik olarak eşit statüye sahip "aktörler"dir ve varlık bu aktörler arasındaki ilişkiler ağı içerisinde anlam kazanır. Latour'un ifadesiyle, "var olmak, eylemek ve ilişki kurmaktır."² Dolayısıyla AAT, varlığın durağan bir öz değil sürekli inşa edilen, bozulan ve yeniden kurulan bir ilişkiler dinamiği olduğunu savunur. Bu yaklaşım, klasik ontolojinin öz-merkezli sabit yapısına karşı bir ontolojik dönemeç önererek, çağdaş felsefede dikkat çeken alternatif bir yol açmaktadır.

Bu makalede klasik ontolojinin sabit, özcü ve ikili yapılarına karşı AAT'nin sunduğu dinamik, ilişkisel ve çoğul ontoloji anlayışı ele alınmaktadır. AAT'nin temel ilkeleri olan ontolojik simetri, ilişkisel ağlar ve süreçsellik çerçevesinde ontolojik dönüşümün kapsamı açıklanmakta, kuramın eleştirel realizm, nesne yönelimli ontoloji ve feminist epistemoloji bağlamında nasıl değerlendirilebileceği tartışılmaktadır. Makalenin amacı, klasik ontolojilere alternatif olarak AAT'nin sunduğu yaklaşıma odaklanmak ve bu yaklaşımın kuramsal sınırlarını eleştirel bir perspektifle incelemektir.

Bu çalışma, teorik karşılaştırmalı analiz yöntemiyle şekillendirilmiş olup AAT'nin klasik ontoloji, eleştirel realizm, nesne yönelimli ontoloji ve feminist epistemoloji bağlamında nasıl konumlandığı kavramsal düzlemde incelenmiştir. Ampirik veriye dayalı bir alan çalışması yerine, kuramsal metinler üzerinden içerik analizi uygulanmış ve ontolojik varsayımların dönüşümü tartışılmıştır.

1. Klasik Ontoloji: Sabitlik ve İkilikler

Batı felsefesi boyunca ontolojik soruların büyük ölçüde özne-nesne, doğa-kültür, zihin-beden ve iç-dış gibi indirgemeci ikilikler etrafında inşa edilmesi varlığı durağan, hiyerarşik ve merkezietçi bir biçimde kavramaya yol açmıştır. Bu düşünsel çerçeve, Aristoteles'in öz (ousia) ile ilineksel (symbebēkos) ayrımıyla sistematik bir forma kavuşmuş olup varlık, sabit bir öz ile rastlantısal nitelikler arasında bölünerek iki katmanlı bir yapıya indirgenmiştir. Bu yaklaşım, Kartezyen felsefede zihin-beden düalizmiyle kurumsallaşmış ve Descartes'ın *Metot Üzerine Konuşmalar*'da yaptığı ayrım üzerinden modern felsefenin ontolojik zeminine taşınmıştır. Ardılı Kant ise bu

² Buruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press, 2005, 53.

mirası epistemolojik düzlemde yeniden üretmiş olup noumenal ve fenomenal ayrımıyla bilginin sınırlarını, öznenin erişim kapasitesi bağlamında katı biçimde çizmiştir. Hegel her ne kadar *Tinin Fenomenolojisi*'nde bu ikilikleri diyalektik hareket içerisinde aşmayı amaçlasa da düşünce yapısı özünde hâlâ karşıtlık mantığını yeniden üretmekte olup tez-antitez yapısına indirgenen diyalektik, alternatif ontolojik imkânları sınırlı kılmaktadır. Dolayısıyla, Batı metafiziği, çoğu zaman ikilikleri dönüştürmekten çok yeniden biçimlendirerek sürdürmüştür.

Bu ikili yapıların temeli, bir yargının ya doğru ya yanlış olduğu ikilik (bivalence) ilkesine dayanır. Bir yargı ya doğrudur ya da yanlıştır; bir nesne ya vardır ya da yoktur. Benzer şekilde, bir özne ya etkindir ya da edilgendir. Modern bilim de nesnelliği, deneysel gözlemi öznenin öznelliğinden arındırarak bu ikilikler üzerine kurmuştur. Sosyal bilimlerde de açıklayıcı modeller örneğin davranışçı psikolojinin uyarıcı-yanıt ayrımı veya yapısalcı sosyolojinin yapı-aktör ikiliği buna dayanır. Ancak bu kategorik ayrımlar, çoklu etkileşim biçimlerini, geçişken sınırları ve aktörler arası sürekli yeniden ilişkilennemeleri göz ardı etme riski taşır. Örneğin Descartes'ın "beden"i salt uzaysal ve mekanik bir varlık olarak ele alması, bedenin teknik, sembolik ve toplumsal boyutlarını dışlamıştır.³ Benzer şekilde Kant'ın fenomen-noumenon ayrımı, insan olmayan aktörlerin pratikteki etki kapasitesini ontolojik düzeyde tanımaz.⁴ Hegel'in diyalektiği ise süreçsel karmaşıklığı tanısa da başlangıç ve sonuç arasındaki ikiliyi kırmakta yetersiz kalmıştır.⁵

Görüldüğü üzere klasik ontolojilerde, varlık sabit, indirgenebilir ve genellikle insan öznesi etrafında tanımlanır. Bu tür ontolojik yapıların temelinde metafiziksel özcülük yer alır ki bu şu anlama gelir: Her varlık, belirli bir doğaya sahiptir ve bu doğa değişmez. Ancak bu yaklaşım, çoklu etkileşim ağlarını ve aktörler arası ilişkilerin açıklanmasını sınırlayan bir çerçeve üretir. Nitekim teknoloji doğa, kültür ve insan arasındaki geçişkenliği analiz etmekte yetersiz kalır. Bu sabitlik gerek sosyal teoride gerekse bilim felsefesinde yeni açılımların önünü tıkar.

Ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren özne-nesne ve doğa-kültür gibi ikiliklere dayalı ontolojik çerçevenin teorik ve pratik düzeyde

³ René Descartes, *Meditations on First Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 44.

⁴ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, A 250/B 306.

⁵ G. W. F. Hegel, *Phenomenology of Spirit*, Oxford: Oxford University Press, 1977, 58-60.

sınırlayıcı olduğu yönünde güçlü eleştiriler yükselmeye başlamıştır. Özellikle Latour’un “modernlik eleştirisi”⁶, Haraway’in “doğa/kültür ayrımını sorgulayan feminist yaklaşımı”⁷ ve Barad’ın “ontolojik iç içelik fikri”⁸ bu ikiliklerin artık açıklayıcı değil kısıtlayıcı hale geldiğini ortaya koymuştur.

Postyapısalcı düşünürler, özne ile nesne arasındaki sınırların doğal ya da evrensel değil tarihsel ve söylemsel inşalar olduğunu ortaya koyarak modern ontolojinin kurucu dikotomilerini derinden sarsmışlardır. Bu sınırlar yalnızca varlığı değil bilginin üretimini, toplumsal düzeni ve gerçekliğin kurgulanış biçimlerini de belirli kalıplara hapseden iktidar yapılarını yeniden üretmektedir. Bu çerçevede sabit, evrensel ve aşkın kategorilere dayalı bir varlık anlayışının yerini çoğul, bağlamsal ve ilişkisel ontolojilere bırakması gerektiği yönünde güçlü bir eğilim gelişmiştir. Bu bakımdan ontolojik çoğulluk, varlığın sabit formlarla değil ilişkisellik ve karşılıklılık üzerinden düşünülmesi gerektiğini savunan bu yönelimin merkezinde yer alır.

Bu doğrultuda AAT, özne-nesne ayrımını radikal biçimde askıya alarak varlığı önceden tanımlanmış kategorilerden ziyade etki kapasitesi ve ilişkiselliğe dayalı olarak kavramayı önerir. Böylece AAT, ontolojiyi yalnızca “Ne vardır?” sorusuyla değil, “Ne etkide bulunur?” ve “Kim/ne ile nasıl ilişki içindedir?” sorularıyla yeniden kurmaya çalışır. Bu, yalnızca yeni bir ontoloji önermesi değil aynı zamanda modern bilgi rejimlerine karşı yöneltilmiş kapsamlı bir eleştiridir.

2. Ontolojide İlişkisel Dönüşüm

Bruno Latour, Michel Callon ve John Law tarafından geliştirilen AAT, varlığı sabit, içkin özlerden ziyade ilişkilerin sürekliliği içinde kavrar. Latour’un ifadesiyle, “Varlık, bir şeylere bağlandıkça vardır; bağlanmalar önce gelir, aktörler sonra.”⁹ Latour’a göre, varlık, ancak etki edebildiği ölçüde vardır bu nedenle herhangi bir varlığın kimliği, tek başına sahip olduğu içsel niteliklerden değil dahil olduğu ilişkisel ağlar içindeki konumundan türetilir.

⁶ Bruno Latour, *We Have Never Been Modern*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.

⁷ Donna Haraway, *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, New York: Routledge, 1991.

⁸ Karen Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, Durham, NC: Duke University Press, 2007.

⁹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 217.

Bu yaklaşım, modern ontolojinin temelini oluşturan bireysel, özerk ve aşkın varlık anlayışına karşı çıkararak varoluşu ağlar içindeki konum, etki ve ilişkiler üzerinden tanımlar. Böylece AAT, yalnızca var olanı tarif etmekle kalmaz aynı zamanda varlığın ne olduğuna dair kurucu soruyu yeniden formüle eder: "Ne vardır?" değil "Ne etki eder?" ve "Nasıl ilişkilidir?" Benzer şekilde John Law, sosyal bilimlerin nesneleri sabitleme ve soyutlama eğilimlerine karşı çıkararak, "Gerçekliğin tekil değil çoklu, hareketli ve dağıtık (tek bir özneye/merkeze indirgenmemiş) biçimlerde var olduğunu" savunur.¹⁰ Bu noktada AAT, modern metafiziğin sabit kategori düşüncesine karşı çıkararak, varlığı yalnızca ağ ilişkileri içinde anlamlandırmaya çağrı yapar.

AAT varlığı sabit "öz"lere indirmek yerine, ontolojiyi ilişkilerin sürekliliğinde konumlandırır. Latour'un ünlü deyişiyle, "Biz hiç modern olmadık" çünkü doğa ve toplum arasındaki keskin ayrımlar yalnızca kuramsal bir üründür, pratikte ise bu ayrımlar araçlar ve insanlar arasında kurulan sürekli çevirilerle çözümlenir.¹¹ Ona göre modernliğin doğa-toplum, insan-makine gibi düaliteleri gerçek hayatta iç içe geçmiştir. Bilimsel nesneler toplumsal ve kurumsal süreçlerle, teknolojiler kullanıcı pratikleriyle, hukukî düzenlemeler ise maddî ve insan-dışı aktörlerle birlikte işlerlik kazanır.

156

Dolayısıyla bu iç içe geçmeler, araç-insan çevirileri, modern diye bildiğimiz net bölünmeyi fiilen imkânsız kılmıştır. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, araçlar olmadan insanlar pek âlâ bir şey yapamaz, insan müdahalesi olmadan da araçlar işlevselliğe ulaşamaz. Bu durum esasında Latour'un "çeviri" (translation)¹² kavramıyla anlattığı karşılıklı dönüşümü gözler önüne serer. Dolayısıyla "modern" diye adlandırdığımız, doğayı nesneleştirip toplumdan tamamen ayıran ideal pratik, epistemik ve ontolojik düzeyde hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.

Sonuç olarak, doğa-toplum düalitesi üzerine kurulu geleneksel modernlik söylemi hem analizlerimizi sınırlandırır hem de gerçekliği yanlış temsil eder. Bu bağlamda Latour'un itirazı, bize daha gerçekçi ve kapsayıcı bir çerçeve sunar: Hem sosyal ilişkileri hem de maddî teknolojileri eşit derecede

¹⁰ John Law, *After Method: Mess in Social Science Research*, London: Routledge, 2004, 162.

¹¹ Bruno Latour, *We Have Never Been Modern*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993, 10.

¹² Latour'un çeviri kavramı, güç, temsil, bilgi ve gerçeklik üretiminin nasıl toplumsal olarak kurulduğunu açıklayan bir yöntemdir. Bir şey "doğal" ya da "nesnel" olarak ortaya çıkmaz; her zaman çeviri süreçleriyle, yani başka aktörlerin yeniden tanımlanması ve hizalanmasıyla kurulur. Bkz. Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987, 108

aktör olarak ele alan, sürekli etkileşim halindeki ağları incelemek belki de bu nedenle daha anlamlı olabilmektedir. Bu yüzden “modern olmadığımız”ı kabul etmek, aslında bilgi üretimimize ve tasarım pratiklerimize daha tutarlı ve uygulanabilir yaklaşımlar getirecektir.

Bu bağlamda, 20. yüzyılın sonlarında gelişen AAT, geleneksel ontolojilerin ötesinde bir anlayış sunarak, insan dışındaki nesnelerin, teknolojilerin ve diğer aktörlerin de sosyal süreçlerin aktif katılımcıları olarak değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle AAT, nesne ile insan arasındaki sınırların belirsizleştiği ve her bir aktörün varoluşsal sürecin dinamiklerine katkıda bulunduğu bir çerçeve sunarak çağdaş varoluşsal ve toplumsal süreçleri anlama yolunda yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Bu durum, ontolojik tartışmalarda kategorik sınırları ortadan kaldırarak varlığın yeniden düşünülmesini talep ederek varlıkların ilişkisel ve dinamik doğasını sorgulamayı zaruri kılmaktadır.

Gerek varlığa ilişkin temel felsefi kabullere meydan okuyan ontolojik bir yeniden düşünme çağrısı olarak gerekse de anti- özcü bir yaklaşım olarak AAT’nin ontolojik müdahalesi üç temel ilke etrafında örülür: Birincisi, insan ile insan-dışı varlıklar arasında kurduğu ontolojik simetri, ikincisi sabit kategoriler yerine ilişkisel ağlara yaptığı vurgu, üçüncüsü ise süreçsellik ve hareketliliği varlığın asli niteliği olarak ele almasıdır. Bu doğrultuda, söz konusu üç temel ilkeyi ayrıntılı biçimde ele alarak AAT’nin ontolojik varsayımlarına ve bu varsayımların düşünsel ufukta açtığı imkânlarla yakından odaklanacağız.

2.1. Ontolojik Simetri: Dağıtılmış Faillik

AAT’nin en çarpıcı yönlerinden biri, failliğin yalnızca insana özgü bir özellik olarak görülmesine karşı çıkmasıdır. Klasik sosyal teorilerde faillik, bilinçli niyete ve öznel iradeye dayandırılırken, AAT bu yaklaşımı hem kavramsal hem metodolojik olarak sorgular. Bruno Latour’un *Reassembling the Social* adlı eserinde belirttiği üzere, insan ile insan olmayan varlıklar arasında önceden kurulmuş bir ayırım, araştırmacının sahadaki oluşları anlamasını engeller çünkü bu tür ayrımlar, analiz başlamadan önce belirli varlıkları edilgen ilan eder.¹³ AAT’nin önerdiği “ontolojik simetri” ilkesi, araştırmada tüm aktörlere (ister insan, ister hayvan, ister makine, ister yazılım olsun) aynı açıklama gücünü tanımayı gerektirir. Bu durum epistemolojik bir tercihten ziyade doğrudan

¹³ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 72-75.

ontolojik bir eşitlemeyi dile getirir; etkide bulunma kapasitesine sahip her varlık fail olarak kabul edilir.

Bu ilke, sosyal bilimlerde geleneksel olarak insanlara atfedilen faillik kavramının nesneler, teknolojiler, kurumlar gibi insan olmayan varlıklara da genişletilmesi anlamına gelir. Öle ki sosyal dünyayı anlamak için insan merkezli (antroposentrik) bir bakış açısının ötesine geçmeyi ve insan olmayan aktörlerin toplumsal süreçlerdeki etkisini dikkate almayı amaçlar. Geleneksel yaklaşımlar genellikle insanları toplumsal aktörler olarak kabul ederek insan olmayan varlıkları pasif nesneler veya araçlar olarak ele alırken AAT, insan olmayan varlıkların da toplumsal süreçleri etkileyebileceğini ve şekillendirebileceğini savunur.¹⁴

Bu noktada özellikle belirtilmelidir ki AAT, varlıklar arasında herhangi bir hiyerarşiyi reddeder. Latour, Callon ve Law gibi düşünürler, varlıkların birbirleriyle olan ilişkilerinin önemini vurgularken, bu ilişkilerin herhangi bir hiyerarşi olmadan gerçekleştiğini belirtirler. Söz gelimi Latour, “Varlıkların arasındaki ilişkiler, varlıkların varlığını belirler.”¹⁵ derken, Callon da benzer bir şekilde, “Hiçbir varlık diğerinden daha önemli değildir hepsi bir ağ içinde anlam kazanır.”¹⁶ demektedir.

158

Callon'un klasikleşmiş *St Brieuc Körfezi'ndeki Deniz Tarağı ve Balıkçıların Evcilleştirilmesi* çalışması, bu ilkenin sahadaki karşılığını sunar. Callon, bilim insanları ile deniz tarakları arasında hiyerarşik bir ayrım yapmaksızın, ağda her birinin diğerleriyle nasıl ilişkilendiğini ve bu ilişkilerin nasıl bir bilgi üretim süreci doğurduğunu gösterir.¹⁷ Bu analizde, tarağın kabuğunun açılıp açılmaması bile belirleyici bir değişken olarak devreye girer. Dolayısıyla AAT, failliği yalnızca bilişsel ya da iradi bir kapasite olarak değil etkide bulunma potansiyeli üzerinden tanımlar. Latour'un deyişiyle, “Bir aktör, başkalarının dünyasında bir fark yaratabilendir.”¹⁸

Failliğin bu şekilde dağıtılmış olarak ele alınması, özne-nesne ayrımını da geçersiz kılar. Özne olarak kabul edilen insanın merkezî konumu sarsılırken

¹⁴ Tuba Nur Umut, “Teknoloji İnsan Tasavvurunu Dönüştürebilir Mi? Siborg Manifestosu ve Aktör-Ağ Kuramı Üzerine Bir Değerlendirme,” *Düşünce Bilimleri: Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018, 187.

¹⁵ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 25

¹⁶ M. Callon, “The Role of Hybrid Communities in the Emergence of Society”, *Actor-Network Theory and After* Blackwell, 1999, 207.

¹⁷ M. Callon, “Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay”, *The Sociological Review*, 32,1984, 200-204.

¹⁸ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 71.

nesne olarak görülen varlıklar analitik olarak etkinleştirilir. Bu, AAT’nin öncüllerinden biri olmanın ötesinde; Donna Haraway’in “cyborg” metaforu, Karen Barad’ın “intra-action” kavramı ve Rosi Braidotti’nin posthüman özne anlayışıyla da paralellik gösterir. Örneğin Barad’e göre faillik, varlıklara önceden atfedilen bir nitelik olmayıp karşılıklı ilişkiler içinde sürekli olarak oluşan bir şeydir.¹⁹ Bu görüş, AAT’nin insan-merkezci olmayan bir ontoloji kurma iddiasını daha geniş bir kuramsal zemine oturtur.

Sonuç olarak ontolojik simetri ilkesi, AAT’nin yalnızca yöntemsel değil eylemi yeniden düşünmeye yönelik ontolojik bir girişimidir. Eylem, öznel niyetle birlikte ağsal ilişkilerin ürünü olarak görülür. Bu modelde faillik, tüm aktörlere yayılan bir kapasite olarak insan-dışı varlıkların yeniden kavramsallaştırılmasına katkı sunar.

2.2 İlişkisel Ağlar

AAT’nin ontolojiye en önemli katkılarından bir diğeri de varlıkları sabit ve içkin özlemlere sahip biçimler olarak görmek yerine, ilişkiler içinde kurulan ve ağlar aracılığıyla şekillenen oluşlar olarak değerlendirmesidir. Bu anlayış, nesne ve özne gibi kategorilerin evrensel tanımlarla sabitlemediğini, bağlamsal ilişkiler içinde sürekli yeniden inşa edildiğini öne sürer. Latour, bu bağlamda bir nesnenin “ne olduğu”nun, onun başka aktörlerle nasıl ilişkilendiği ile belirlendiğini vurgular. Dolayısıyla AAT, varlığı içsel bir özden çok, ağsal bağlamların ürünü olarak kavrar ve böylelikle bir varlık, yalnızca başka varlıklarla ilişkiye girdiği oranda bir kimliğe sahip olabilir.²⁰

Bu yaklaşım, sabit ve evrensel niteliklere sahip nesneler yerine ilişkiler içinde kurulan çoğul ve bağlamsal varlıkları analiz etmeyi önerir. Söz gelimi Annemarie Mol’un *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice* adlı eseri, bu kuramsal yönelimin ampirik düzeydeki en güçlü örneklerinden biridir. Mol, ateroskleroz hastalığını yalnızca biyomedikal bir tanı nesnesi olarak değil farklı tıbbi pratiklerde farklı biçimlerde gerçekleştirilen (enacted) bir fenomen olarak ele alır. Aynı hastalık, patolog için mikroskobik bir doku, radyolog için görüntüleme verisi, hasta içinse ağrı veya yorgunluk anlamına gelir. Bu durum,

¹⁹ Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, 33.

²⁰ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 59-62.

tek bir hastalık tanımının olmadığını aksine farklı bilgi rejimlerinin ürettiği çoklu varlıkların aynı anda geçerli olabileceğini gösterir.²¹

Mol'un yaklaşımı, AAT'nin ilişkisellik anlayışına derinlik kazandırır. Ona göre varlık, sabit bir öz olarak verilmiş olmak yerine, pratikler içinde sürekli kurulan bir gerçekliktir. Ontoloji, önceden var olan bir düzenin keşfi olmaktan ziyade, toplumsal ve maddi pratiklerle inşa edilen bir süreçtir.²² Bu anlayışta bilgi ve varlık ayrı alanlar olarak düşünülmez iç içe geçmiş bir yapıda değerlendirilir. AAT'nin ilişkiel ontolojisi sabitliği değil çoğulluğu, temsili değil oluşu, özü değil ilişkiel yapıları merkeze alır.

Bu bağlamda, AAT'nin önerdiği ontoloji, modernitenin özcü düşünsel mirasını parçalayarak, epistemolojik konumlanış ile ontolojik oluşum arasında diyalektik bir ilişki kurar. Böylelikle bir varlığın ne olduğu, onu gözlemleyen özne tarafından dışarıdan sabitlenemez. Dolayısıyla varlık, gözlem, bilgi üretimi ve maddi ortamlar arasındaki çok katmanlı ilişkilerin içinden doğar. Bu anlayış yalnızca sosyal bilimlerle sınırlı kalmayıp, bilim felsefesi ve ontoloji tartışmalarında da post-realist bir açılım sunar.

160

2.3 Süreçsellik ve Hareketlilik: Varlığın Dinamizmi

AAT'nin üçüncü temel ontolojik ilkesi, varlığın doğasını sabit, özsel ve durağan bir yapı olarak değil süreçsel, ilişkiel ve hareketli bir oluş olarak kavramsallaştırmasıdır. Bu yaklaşım, klasik metafiziğin kök salmış özcülüğüne karşı çıkarak bir varlığı tanımlayanın onun içsel yapısından ziyade, sürekli yeniden kurulan etkileşimsel örüntüler olduğunu öne sürer. AAT'ye göre bir varlık, sabit bir "ne"likten ziyade, "Ne yapar, nasıl etkiler ve nasıl etkilenir?" soruları etrafında belirginleşir. Dolayısıyla varlıklar oldukları şey değil oldukları şeye nasıl dönüştükleri bağlamında anlaşılmalıdır.²³

Bu süreçsel ontoloji anlayışı, AAT'nin yanı sıra çağdaş feminist yeni materyalizm kuramlarında da güçlü biçimde desteklenmektedir. Özellikle Barad, bu yaklaşımı kuantum fiziksel bir düzlemde kuramsallaştırır. Barad'ın "intra-action" kavramı, klasik etkileşim (interaction) anlayışından farklı olarak, ilişkide bulunan unsurların önceden verilmiş bireysel varlıklar olmadığını, ilişkiler

²¹ Annemarie Mol, *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*, Durham: Duke University Press, 2002, 6-9.

²² Mol, *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*, 6.

²³ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 35-36.

içinde birlikte ortaya çıktıklarını ifade eder.²⁴ Barad'a göre bir varlığın faili, içkin bir özellik olarak verilmiş değildir ve karşılıklı ilişkiselliğin dinamik bir sonucudur. Bu nedenle ne özne ne nesne önceden tanımlanmıştır, her biri ilişkiyel olayların ürünü olarak sürekli bir oluş halindedir. Bu yaklaşım, klasik "interaction" kavramının öznelere önceden varsayan anlayışını eleştirir. Ona göre "'intra-action' terimi, birbirine dolanmış öznelliklerin karşılıklı olarak birbirini kurmasını ifade eder. Alışıldık etkileşim modeli, etkileşim öncesinde var olan bireysel öznellikleri varsayar. Oysa intra-action, bu öznelliklerin etkileşim yoluyla ortaya çıktığını kabul eder."²⁵

Barad'ın ilişkiyel özne anlayışı, Rosi Braidotti'nin posthüman özne kuramı ve Donna Haraway'ın "cyborg" figürüyle anlamlı bir kuramsal süreklilik içindedir. Braidotti, *The Posthuman* adlı eserinde özneyi sabit bir kimlikten ziyade çok katmanlı, ilişkiyel ve dönüşken bir oluş süreci olarak tanımlar.²⁶ Göçebe özne modeli, intra-action kavramında olduğu gibi öznelliğin sabit bir yapıdan ziyade ağsal ilişkiler içinde şekillendiğini vurgular. Benzer biçimde, Haraway'ın *Simians, Cyborgs, and Women* eserinde geliştirdiği "cyborg" kavramı da biyolojik, teknolojik ve kültürel sınırların melezleştiği bir özne tasarımı sunar.²⁷ Bu figür, sabit kimliklerin ötesinde dönüşüm içinde olan, ilişkiyel olarak inşa edilen bir öznelliği temsil eder. Dolayısıyla Barad, Braidotti ve Haraway'ın yaklaşımları özne kavramını ontolojik, epistemolojik ve etik düzeylerde yeniden düşünmemizi sağlar.

Latour da benzer biçimde, bilimsel başarıların ya da toplumsal yapıların tek bir failin iradesine değil çok sayıda insan ve insan-dışı ögenin ağsal iş birliğine bağlı olduğunu vurgular. Latour, *The Pasteurization of France* adlı çalışmasında Pasteur'ün başarı öyküsünü, bilimsel akıl ya da bireysel karizmanın ötesinde laboratuvar ekipmanları, mikroplar, politik aktörler ve kamusal retorik gibi birçok unsurun eşzamanlı etkileşimiyle şekillenen bir süreç olarak ortaya koyar.²⁸ Bu çoklu failer, herhangi bir başarıyı ya da oluşu özneyle birlikte ilişkiler ve bağlamlar çerçevesinde değerlendirir.

²⁴ Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, 33.

²⁵ Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, 33.

²⁶ Rosi Braidotti, *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press, 2013, 45-49.

²⁷ Donna J. Haraway, *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, New York: Routledge, 1991, 149-181.

²⁸ B. Latour, *The Pasteurization of France*, Harvard University Press, 1993, 15-25.

Görüldüğü üzere süreçsellik ilkesi, AAT'nin toplumsalı durağan bir yapıdan ziyade sürekli değişen ve yeniden kurulan dinamik bir ağ olarak ele almasını mümkün kılar. Her şeyin yerinde ve zamanda sürekli bir hale geldiği bu ontolojik çerçevede öz, köken ya da sabite yoktur. Varlıklar, maddi ve anlamsal ilişkiler içinde hareket ederek şekillenir. Barad'ın deyişiyle varlık, bir sonuç değil devam eden bir performanstır.²⁹ Dolayısıyla AAT'nin süreçselliğe yaptığı vurgu, bir yöntem tercihi olmanın ötesinde, klasik ontolojinin zaman, kimlik ve varlık anlayışlarına köklü bir eleştiri yöneltir.

3. Ontolojide Radikal Bir Genişleme

Yukarıda değindiğimiz ilkelerden de anlaşılacağı üzere ontolojide radikal bir genişleme öneren AAT, klasik varlık ve fail anlayışlarını köklü biçimde sorgular. Etkinlik ve niyet, insana özgü bir ayrıcalık olmaktan çıkarılarak insan-dışı varlıklara da atfedilir. Böylece maddi ve teknik unsurlar da ağın etkin failleri olarak değerlendirilir. Bu yaklaşım, failin kim olduğu sorusunu çok merkezli ve ilişkisel bir zeminde yeniden ele alır.

Söz gelimi Callon'un çalışmasında, Saint-Brieuc Körfezi'ndeki deniz tarakçılığı insan aktörlerin yanı sıra teknik ve biyolojik unsurların da dahil olduğu çok bileşenli bir yapı olarak ele alınır. Taraklar, pazarın oluşumuna katkıda bulunan aktif bileşenler olarak değerlendirilir ve biyolojik davranışları ağın işleyişini etkiler. Bilim insanları, balıkçılar ve düzenleyicilerle birlikte eşit düzeyde aktörleşen taraklar,³⁰ AAT'nin ontolojik genişlemesini gösterir.

AAT, toplumsalı maddi ve teknik unsurlarla birlikte kurarak insan-merkezli fail anlayışını sorgular ve varlığı ilişkisel, ağsal bir düzlemde yeniden tanımlar. Ancak bu yaklaşım, bazı eleştirmenlerce analitik netliği zayıflatmakla suçlanır. Harman'a göre her şeyi aktör saymak, aktörlük kavramını belirsizleştirir.³¹ Buna karşılık AAT savunucuları, normatif bir yaklaşım yerine ampirik bir yöntem izlediklerini ve etkili aktörleri detaylı ağ analizleri yoluyla belirlediklerini ifade eder. Bu yönüyle AAT, kavramsal açıdan zengin bir çerçeve

²⁹ Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, 185.

³⁰ Callon, "Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay", 212.

³¹ Graham Harman, *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*, Melbourne: re.press, 2009, 21.

sunarken aynı zamanda analitik belirsizliklere de açık bir ontolojik dönüşüm ortaya koyar.

4. Aktör-Ağ Teorisi'ne Yönelik Ontolojik Eleştiriler

Aktör-Ağ Teorisi'nin sunduğu ontolojik çerçeve, toplumsal olanın maddi, teknik ve insan-dışı unsurlarla birlikte düşünülmesini sağlayarak sosyal bilimlerde yenilikçi bir yaklaşım sunar. Bu yaklaşımın radikal simetri ilkesi ve ilişkisel ontolojisi, açıklayıcı gücünün yanı sıra beraberinde getirdiği teorik gerilimlerle de öne çıkar. İnsan ve insan-olmayan ayrımını sistematik olarak dışlayan bu ontolojik tutum, kimi eleştirmenler tarafından toplumsal ilişkilerin anlam boyutunu ihmal ettiği gerekçesiyle sorunlu bulunur. Bu bağlamda AAT'nin ontolojik pozisyonu, sosyal teoride failin sınırlarını ve toplumsal gerçekliğin doğasını yeniden tartışmaya açar. Bu başlık altında, AAT'ye yöneltilen temel ontolojik eleştiriler ele alınacak ve bu eleştirilerin kuramsal arka planı değerlendirilecektir.

4.1. Failin Muğlaklaşması ve Anlam Boyutunun İhmal Edilmesi

AAT'nin ontolojik yaklaşımının "fail" (eyleyici) kavramını muğlaklaştırmasına yönelik eleştiri oldukça dikkat çekicidir. Nitekim AAT insanlar, nesneler, teknolojiler ve söylemleri eşit düzeyde eyleyici olarak tanımlayarak klasik özne-nesne ayrımını ortadan kaldırır. Ancak bu yaklaşım, anlam, niyet, değer ve normatif yönelim gibi insana özgü niteliklerin toplumsal çözümlemelerdeki rolünü belirsizleştirir.³² Habermas'ın iletişimsel eylem kuramına göre toplumsal ilişkiler nedensel işleyişin ötesinde, anlam üreten ve gerekçelendirilebilir yapılar taşır.³³ Bu bağlamda AAT, toplumsal olanın anlam boyutunu göz ardı ederek normatif eleştirinin zeminini zayıflatır.

Benzer biçimde Roy Bhaskar'ın geliştirdiği eleştirel realizm, toplumsal gerçekliğin çok katmanlı, derin yapılarla örülmüş bir ontolojik düzene sahip olduğunu savunur. Bhaskar'a göre sosyal bilimlerin görevi, yüzeydeki olayları açıklamakla sınırlı kalmayıp bu olayların arkasında yatan derin yapıları ve

³² Olga Amsterdamska, "Surely You Are Joking, Monsieur Latour!", *Science, Technology, & Human Values*, 15(4), 1990, 495-504. Ayrıca bkz. Graham Harman, *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*, re. press, 2009.

³³ J. Habermas, *The Theory of Communicative Action – Volume I: Reason and the Rationalization of Society*, Boston, MA: Beacon Press, 1984

nedensel mekanizmaları açığa çıkarmaktır.³⁴ AAT'nin tüm varlıkları yatay ve ilişkisel biçimde ele alması, ontolojik derinliği göz ardı ederek indirgemeci bir yaklaşım sergiler. Radikal simetri ilkesi, aktörler arası farkları silikleştirirken, eleştirel realizmin vurguladığı yapısal eşitsizlikler ve tarihsel belirlenimler görünmez olur. Bhaskar'a göre bu, toplumsal karmaşıklığı basitleştiren bir düzleştirmedir.

AAT'ye yöneltilen eleştiriler, teorinin tartışmalı yönlerini gün yüzüne çıkarsa da savunucuları, bu eleştirilere radikal simetri, ilişkisel ontoloji ve açıklayıcı tarafsızlık ilkeleri üzerinden karşılık verir. Fail kavramının genişletilmesi, savunucular açısından epistemolojik bir tercihten ziyade ampirik bir gereklilik olarak görülür. Latour'a göre eylem, sabit bir özneye bağlı olarak değil insan ve insan-dışı aktörlerden oluşan ağların etkileşimi aracılığıyla ortaya çıkar. Bu nedenle niyet ve anlam gibi ögeler, ağ içindeki üretim süreçleri temel alınarak incelenmelidir. Bu durumda Latour, toplumu açıklayıcı bir ilke olarak değil açıklanması gereken bir olgu olarak konumlandırır.

AAT'nin bu yaklaşımı, özellikle teknoloji, altyapı ve maddi kültür gibi daha önce sosyal teori tarafından marjinalleştirilmiş ögeleri analiz içine katarak önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin Callon'un çalışmaları, bilimsel bilgi üretiminde teknik nesnelerin aktif rolünü görünür kılar. Bu yönüyle AAT, bilim ve teknoloji çalışmalarında etkili bir açıklama gücüne sahiptir.

Bununla birlikte, AAT'nin her şeyi "ağ içi etkileşim" düzeyine indirgemesi eleştirmenlerce teorik sterilizasyon riski olarak görülür. Niyetin ve konumun sürekli ertelenmesi, etik veya politik sorumluluğun dağıtılmasına ve hatta silinmesine yol açabilir. Örneğin Haraway'in "konumlanmış bilgi" ısrarı, belirli aktörlerin tarihsel ve kültürel bağlamda sahip oldukları güç farklarını ihmal etmemenin gerekliliğine işaret eder. Latour'un modernliğe yönelttiği radikal eleştiriler, geleneksel toplumsal kuramların sınırlılıklarını göstermekte etkili olsa da yapısal eşitsizlik, tahakküm ya da ideoloji gibi kavramların yerine konabilecek bir eleştirel araç takımı geliştirmekte yetersiz kalmaktadır.

4.2. Nesnelerin Yüzeyselleştirilmesi

Aktör-Ağ Teorisi'ne (AAT) yöneltilen dikkat çekici eleştirilerden bir diğeri de nesneleri yalnızca ilişkisel düzlemde tanımlayarak onların içsel ontolojik

³⁴ Roy Bhaskar, *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, Brighton: Harvester Press, 1979, 13-14.

varoluşlarını göz ardı etmesidir. Nesne yönelimli ontolojinin (Object-Oriented Ontology, OOO) önde gelen temsilcilerinden Graham Harman, AAT'nin nesnelerin ontolojik derinliğini göz ardı ettiğini ve onları yalnızca etkileşimsel yüzeyde kavradığını belirtir.³⁵ AAT'ye göre nesneler ancak ağ içindeki ilişkileriyle varlık kazanır. Oysa Harman, nesnelerin ilişkilerden bağımsız, indirgenemez bir öz taşıdığını savunur. Ona göre AAT, nesneleri yalnızca yüzeysel karşılaşmalarla tanımlayarak içkin doğalarını ihmal eder ve indirgemeci bir tutum sergiler.

Latour bu eleştiriye, AAT'nin amacının nesnelerin içkin doğasını bütünüyle reddetmek olmadığını, bu doğaya ancak ağ içindeki etkileşimlerin izlenmesi yoluyla ulaşılabilceğini savunarak yanıt verir. Latour'a göre nesnelerin "öz"ü, onları etkili kılan ilişkisellik içinde ortaya çıkar yani bir nesnenin ne olduğuna dair bilgimiz, onun başka aktörlerle kurduğu bağlar aracılığıyla biçimlenir. Bu bağlamda Latour, metafizik spekülasyonlara dayalı sabit bir öz anlayışından ziyade ampirik olarak izlenebilir etki izlerine odaklanmanın daha açıklayıcı olduğunu ileri sürer.³⁶ Ona göre, bir nesnenin varlığı onun "ne yaptığı"yla yani nasıl etkide bulunduğuyla ölçülmelidir. Dolayısıyla AAT, nesnelerin derinliğini tümüyle dışlamaz. Bu derinliği sabit ya da aşkın bir öz olarak görmek yerine sürekli oluşan, değişen ve ilişkiler içinde beliren bir yapı olarak değerlendirir.

4.3. Konum, Kimlik ve Güç İlişkilerinin Görünmezliği

AAT'nin öznel ve toplumsal kategorileri maddi izlenebilirliğe indirgemesi, özellikle feminist kuramcılar tarafından ciddi biçimde eleştirilmiştir. Feminist bilim ve teknoloji çalışmaları alanında Donna Haraway, bilgi üretiminin daima "konumlanmış" olduğunu savunarak, nesnel bilgi iddialarının her zaman belirli toplumsal, cinsiyetli ve tarihsel pozisyonlara bağlı olarak şekillendiğini ileri sürer. Haraway'in *Situated Knowledges* makalesinde tüm bilgi biçimlerinin yerel ve bedensel kökenlerine vurgu yapılır bu bağlamda nötr, tanrısal bakış açılarının bir illüzyon olduğu belirtilir.³⁷ Buna karşılık AAT'nin tüm aktörleri eşit düzlemde konumlandırması, bilgi üretimindeki

³⁵ Graham Harman, *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*, Melbourne, re.press, 2009, 75.

³⁶ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 46.

³⁷ Donna Haraway, "Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective 1," *Women, science, and technology*, Routledge, 2013. 455-472.

sorumlulukları bulanıklaştırabilir. Haraway, bu tür simetrik yaklaşımların iktidar ilişkilerini ve cinsiyetli öznellikleri göz ardı etme riski taşıdığını belirtir. AAT'nin ontolojik düzeltmesi, etik ve politik sorumlulukları silikleştirerek tarafsızlık iddiasını tartışmalı hâle getirir.

Haraway ve Lucy Suchman gibi düşünürler, AAT'nin açıklayıcı gücünün, kimlik, deneyim ve iktidar ilişkileri gibi toplumsal cinsiyetle ilintili kavramları görmezden gelmesiyle sınırlı kaldığını öne sürer. Suchman da benzer şekilde, teknolojik sistemlerle insan etkileşimlerinin analizinde yalnızca ilişkilerin izlenebilirliğine odaklanmanın, öznenin bedenselliği ve kurumsal bağlam içindeki konumunu görünmez kıldığını ifade eder.³⁸ Suchman, bedenin sadece biyolojik bir varlık olmadığını aynı zamanda teknolojik sistemlerle kurulan ilişkilerde anlam üreten bir birim olduğunu vurgular. Bedensel özne, sadece hareket eden bir düğüm olmaktan ziyade *duygulanan, sınırlanan, kurumsal olarak biçimlenen* bir aktördür. Burada Suchman, bedenin fiziksel olmanın ötesinde, deneyimsel ve ilişkisel yönleriyle de anlaşılması gerektiğini vurgular. Beden, anlam üretiminin zeminidir ve bu zemin olmadan ne eylem ne de anlama mümkündür.

166

Bu bağlamda AAT'nin izlenebilirlik ilkesi, aktörler arası ilişkileri haritalarken bu ilişkilerin tarihsel, kültürel ve yapısal bağlamlarını arka plana iter.³⁹ Bu durum, toplumsal cinsiyet, ırk ve sınıf gibi eşitsizlik üreten kategorilerin görünmezleşmesine yol açabilir. Feminist kuramcılar bu yaklaşımın eleştirel gücünü sınırladığını savunur. Michel Foucault'nun iktidar kavramı bağlamında bakıldığında, iktidar bir ilişki biçimi olmanın ötesinde, aynı zamanda özneleşme süreçlerini şekillendiren bir üretim alanıdır.⁴⁰ AAT özneleşme süreçlerini yeterince açıklamak yerine sadece ağ konumlarına odaklanır.

Öte yandan, AAT savunucuları bu eleştirilere farklı bir epistemolojik ve ontolojik çerçevede yanıt verir. Latour'a göre AAT'nin amacı toplumsal cinsiyet ya da sınıf gibi kategorileri dışlamak değil bu tür kavramların nasıl kurulduğunu ve hangi ilişkiler içinde etkili hale geldiklerini izlemekten ibarettir.⁴¹ Latour, toplum ya da iktidar gibi kavramların analiz öncesinde değil analiz sürecinde

³⁸Lucy A. Suchman, *Human-Machine Reconfigurations: Plans and Situated Actions*, Cambridge University Press, 2007, 260-261, 284.

³⁹ Suchman, *Human-Machine Reconfigurations: Plans and Situated Actions*, 284-285

⁴⁰ Michel Foucault, "The Subject and Power," *Power: Essential Works of Foucault, 1954-1984*, vol. 3, New York: New Press, 2000, 327-348.

⁴¹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 23.

yeniden inşa edilmesi gerektiğini savunur.⁴² Bu yaklaşım, kimliklerin sabit ontolojik yapılar olmanın ötesinde ilişkisel biçimde ağlar içinde oluşan ve sürekli yeniden kurulan ögeler olarak görülmesini sağlar.

Law da benzer biçimde, AAT'nin belirli kategorileri dışlamadığını ancak onların oluşum süreçlerine dikkat çektiğini savunur. Ona göre güç ve iktidar, sabit pozisyonlara indirgenemez, ilişkilerin karmaşık ağ yapıları içinde ortaya çıkan etkiler olarak anlaşılmalıdır. Law'un da belirttiği üzere iktidarın izini sürmek, onun etkisini dışarıdan açıklamak yerine, içsel bağlamlarda nasıl kurulduğunu göstermeyi gerektirir.⁴³

Ayrıca bazı AAT kuramcıları, feminist düşünceyle ortaklık arayışına da girmiştir. Özellikle Mol'un “çokluk ontolojisi” yaklaşımı, AAT ile feminist epistemolojiler arasında bir köprü kurarak beden ve teknolojik nesnelerin çoklu bağlamlarda farklı biçimlerde ortaya çıktığını savunur.⁴⁴ Görüldüğü üzere Mol'un analizi, Haraway'in “kısmi perspektifler” anlayışıyla örtüşür biçimde bilgi ve bedenin çoğul, yerleşik ve ilişkisel doğasını vurgular.

Sonuç olarak, feminist ve postyapısalcı eleştiriler, AAT'nin metodolojik tarafsızlık iddiasının mevcut iktidar yapılarını yeniden üretme riski taşıdığını göstermektedir. Ancak AAT savunucuları, bu eleştirilerin karşıt bir paradigma yerine farklı bir analitik odak önerdiğini ileri sürer. Dolayısıyla AAT ile feminist kuramlar arasında hem bir gerilim hem de üretken bir etkileşim alanı mevcuttur.

Sonuç

Bu makale, klasik ontolojik düşüncenin sabit, özcü ve ikili yapılarına karşı Aktör-Ağ Teorisi'nin (AAT) sunduğu çoğul, ilişkisel ve dinamik varlık anlayışını tartışmaya açmıştır. AAT'nin temel ilkeleri olan ontolojik simetri, süreçsellik ve ilişkisel varlık inşası doğrultusunda varlığın özne-merkezli sabit kategorilerle değil aksine etkiler, etkileşimler ve ağlar üzerinden kavranabileceği savunulmuştur. Bu yaklaşım, ontolojik düzeyde olduğu kadar epistemolojik ve metodolojik alanlarda da sosyal bilimler için dönüştürücü bir potansiyel taşımaktadır.

⁴² Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, 1- 17.

⁴³ John Law, “After ANT: Complexity, Naming and Topology,” *Actor Network Theory and After*, ed. John Law and John Hassard, Oxford: Blackwell, 1999, 3-7.

⁴⁴ Annemarie Mol, “Ontological Politics. A Word and Some Questions,” *Actor Network Theory and After*, ed. John Law and John Hassard, Oxford: Blackwell, 1999, 74-89.

Bu kuramsal dönüşüm, modern düşüncenin yerleşik varsayımlarını yeniden düşünmeye davet etmekle birlikte belirli sınırlılıkları da gündeme getirmiştir. Özellikle fail kavramının muğlaklaşması, toplumsal normatif yapılarla ilişkisinin zayıflığı ve yapısal eşitsizlik üreten kategorilere yeterince duyarlı olmayışı, AAT'nin açıklama gücünü sınırlandıran eleştirilerdir. Bununla birlikte kuramın saha duyarlılığı ve ampirik açıklığı, bu eleştirileri içkin biçimde ele alabilecek esnekliğe sahiptir.

AAT'nin feminist kuram, postyapısalcı düşünce ve bilim-teknoloji çalışmalarıyla olan kesişimi, onun yalnızca bir açıklama modeli değil aynı zamanda eleştirel bir düşünme pratiği sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle AAT, varlık ve bilgiye dair soruları “Ne vardır?” şeklinde sınırlı bir çerçevede ele almak yerine, “Ne etkiler, ne ilişkilidir ve nasıl dönüşür?” gibi sorular üzerinden yeniden kurgulayarak çağdaş felsefi düşünceye önemli bir katkı sunar.

Ancak kuramsal soyutlama ile toplumsal pratikler arasındaki boşluğun giderilmesi, AAT'nin gelecekteki gelişimi açısından kritik önemdedir. Bu doğrultuda toplumsal cinsiyet, dijital mahremiyet, yapay zekâ, çevresel krizler ve veri etiği gibi güncel sorun alanlarında AAT'nin ilişkisel çerçevesi, normatif yapıların nasıl üretildiğini ve dönüştüğünü analiz etmek için kullanılabilir. Bu yönüyle AAT, ontolojik yaklaşımının yanı sıra etik ve politik boyutlarıyla da anlam kazanan bir çerçeve sunabilir.

KAYNAKÇA

- Amsterdamska, Olga. "Surely You Are Joking, Monsieur Latour!" *Science, Technology, & Human Values* 15, No. 4 (1990): 495-504.
- Barad, Karen. *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham, NC: Duke University Press, 2007.
- Bhaskar, Roy. *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. Brighton: Harvester Press, 1979.
- Braidotti, Rosi. *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press, 2013.
- Callon, Michel. "Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay." *The Sociological Review* 32 (1984): 196-233.
- Callon, Michel. "The Role of Hybrid Communities in the Emergence of Society." In *Actor-Network Theory and After*, ed. John Law and John Hassard, 207-223. Oxford: Blackwell, 1999.
- Demir, Metin. "Laboratuar Yaşamının Antropolojisi: Bruno Latour un Bilim İncelemeleri ve Metafizik Sonuçları." *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 36 (2014): 145-196.
- Descartes, René. *Meditations on First Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Foucault, Michel. "The Subject and Power." *Power: Essential Works of Foucault, 1954-1984*, Vol. 3. New York: New Press (2000): 326-348.
- Habermas, Jürgen. *The Theory of Communicative Action. Vol. I: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, MA: Beacon Press, 1984.
- Haraway, Donna J. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge, 1991.
- Haraway, Donna J. "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective." *Women, Science, and Technology*, New York: Routledge (2013): 455-472.
- Harman, Graham. *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: re.press, 2009.
- Hegel, G. W. F. *Phenomenology of Spirit*. Oxford: Oxford University Press, 1977.

Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Latour, Bruno. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Latour, Bruno. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987.

Latour, Bruno. *The Pasteurization of France*. Cambridge, MA: Harvard University Press (1993a).

Latour, Bruno. *We Have Never Been Modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press (1993b).

Law, John. *After Method: Mess in Social Science Research*. London: Routledge, 2004.

Law, John. "After ANT: Complexity, Naming and Topology." *Actor-Network Theory and After*. Ed. John Law ve John Hassard. Oxford: Blackwell (1999): 1-14.

Mol, Annemarie. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham: Duke University Press, 2002.

Mol, Annemarie. "Ontological Politics: A Word and Some Questions." In *Actor-Network Theory and After*. Ed. John Law ve John Hassard, Oxford: Blackwell (1999): 74-89.

Suchman, Lucy A. *Human-Machine Reconfigurations: Plans and Situated Actions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Umut, Tuba Nur. "Teknoloji İnsan Tasavvurunu Dönüştürebilir Mi? Siborg Manifestosu ve Aktör-Ağ Kuramı Üzerine Bir Değerlendirme." *Düşünce Bilimleri: Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar* (2018), 183-190.